

ДОЛЯ МАЄТКУ МОРДВИНОВИХ В ЯЛТІ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ МІСТА: 1873-1900-й роки (за архівними матеріалами)

У статті розглядається історія великих земельних володінь графів Мордвинових в Ялті, створених у 1790-х роках, з другої половини XIX до початку XX століть. Уточнено питання про склад земельних ділянок, що входили до маєтку, обставини зміни назви та успадкування його протягом XIX століття. Увагу приділено відносинам між новою міською адміністрацією, сформованою на початку 1870-х років, і впливовими землевласниками, чії власницькі інтереси не збігалися з потребами міста, що зростало, для чого використано архівні матеріали, передусім ті, що раніше не оприлюднювалися.

Ключові слова: Ялта, землеволодіння, дворянство Російської імперії, дворянський маєток, Ялтинська міська дума.

В статье рассматривается история земельных владений графов Мордвиновых в Ялте, которые были созданы в 1790-х годах, со второй половины XIX до начала XX века. Уточнен вопрос о составе участков, входящих в имение, обстоятельствах его наследования в течение XIX века и изменения названия. Внимание уделено отношениям между новой городской администрацией, сформированной в начале 1870-х годов, и влиятельными землевладельцами, чьи интересы не совпадали с потребностями растущего города, для чего использованы архивные материалы, прежде всего те, которые ранее не обнародовались.

Ключевые слова: Ялта, землевладение, дворянство Российской империи, дворянское имение, Ялтинская городская дума, процесс национализации.

The article focuses on the history of the counts' Mordvinovs major estates in Yalta, which were founded in 1790s, in the second half of the XIX century. The information on the land structure and the conditions of its inheritance during the XIX century and the changes of its name were determined in the course of investigations. A special attention was paid to the cooperation of the new town authorities, which were formed at the beginning of the 1870s, and the prominent landlords whose interests did not coincide with the needs of the developing town. For this purpose the town archives documents were used, including the ones that had not been published before. The interconnections between the economy of the estate and the development of the town as the administrative and economical unit have been analyzed. The article presents the short characteristics of the estate owners and their way of managing it. The article presents also the state of the estate, its town constructions, its main building and the agricultural lands at the moment of changing the forms of property. The conclusion was made on the peculiarities of the estate functioning within the town borders, which had been founded in the period of the feudal landlords, in the period of the active capitalization of the socio economic life in the Russian empire.

Keywords: Yalta, landed estate, nobility of the Russian empire, estate, Yalta magistrate.

Історико-краєзнавчі дослідження, заповнюючи лакуни у дослідженні минулого, акумулюють фактичний матеріал та дозволяють, з одного боку, відносно достовірно реконструювати події, пов'язані з історією конкретної місцевості, з іншого – узагальнити факти, «увести» «приватну ситуацію» до загальноісторичного контексту. Особливо ефективним такий підхід є тоді,

коли досліджуване питання, попри його значущість, не має науково обґрунтованої фіксації. Саме таким є питання соціально-економічного розвитку міста Ялта у історико-географічних межах Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть, тим більш цікаве, що становлення Ялти як міста у реаліях XIX століття співпало з процесами капіталізації економіки й

активізації соціальних та соціокультурних процесів на теренах Російської імперії, коли менше ніж за 50 років місто із «селища колишньої власності грецького батальйону, службовців та «нижніх чинів»...» [1], за формулюванням документу середини XIX століття, перетворилося на «капіталістичний» курорт.

Доцільним ввижається дослідження цієї проблеми через аналіз питання приватного землеволодіння в Ялті як важливого складника історії міста, що визнавалося вже сучасниками: коли, писав А. Безчинський, автор одного з путівників межі XIX-XX століть, «адміністратор Криму князь Воронцов створював місто з незначної Ялти, ... він зробив серйозну помилку, не наділивши його власними земельними ділянками...» [2, с. 235]. Становлення міста з другої половини XIX століття, коли в умовах періоду реформ міська громада отримала права самоврядування та Ялтинська міська дума виступила захисником її інтересів, відбувалося у залежності від дій власників «латифундій», що оточували Ялту, серед яких, окрім нащадків М. С. Воронцова, найбільш впливовими були спадкоємці адмірала М. С. Мордвинова. Окрім кількох краєзнавчих розвідок, де ця тема лише побіжно згадувалася, [3; 4] відсутні праці, які б досліджували перебіг стосунків між містом Ялта у період його активного розвитку, та власниками великого маєтку Мордвинових, чії кордони безпосередньо межували з міською територією. Тому вважаємо за необхідне висвітлити це питання на основі аналізу документів з Державного архіву Автономної Республіки Крим.

Метою статті є розгляд стану землеволодіння нащадків графа М. С. Мордвинова в Ялті у той період, коли життєдіяльність маєтку обумовлювалася розвитком міста як адміністративно-територіального утворення – з 1870-х років до початку 1900-х років – шляхом аналізу стосунків між міською владою і власниками маєтку.

Землі у Ялтинській долині були «пожалувані» Катериною II адміралу М. С. Мордвинову 1794 року, саме вони утворили маєток, що складався з «Пустки Доброї», яка вміщувала 80 дес. 247 кв. с. землі (із них корисних – 4 дес. 697 кв. с.),

оцінювалася у 400 тисяч рублів сріблом та, власне, була «міською» частиною усього помістя [5], ділянок «Вігла» і «Танабаш» біля приміського села Ай-Василь (тепер Василівка – мікрорайон Ялти), і «Пустки Лісової» у трьох верстах від села Дерекой (тепер теж міська територія). Усе помістя нараховувало 206 дес. 1447 кв. с. землі [6].

Саме землі «Пустки Доброї» стали причиною конфлікту між міською громадою Ялти та спадкоємцями адмірала М. С. Мордвинова, що розвивався протягом майже сорока років – розпочався наприкінці 1860-х років, з моменту становлення міського самоврядування спочатку у формі Ялтинського спрощеного міського правління, потім у вигляді Ялтинської міської думи – та добіг кінця у 1900-му році, маючи відчутні наслідки для міста та для маєтку.

Один з перших епізодів конфлікту між власниками «Пустки Доброї», насамперед, онуком адмірала, Олександром Олександровичем Мордвиновим (старшим), та міським муніципалітетом датований межею 60-70-х років XIX століття. 1867 року міська адміністрація Ялти звернулася до Таврійському губернському правлінню з проханням відновити межові плани для уточнення розмірів земельної ділянки, що належить власне місту. Процедура межкування відбувалася тричі, тому що депутати ставили під сумнів результати обмірів, 1867 року – ялтинським повітовим землеміром Гавриловим, 1868 року – феоdosійським землеміром титулярним радником Дембіцьким, у вересні 1870 року – асесором Івановим, який був відряджений до Ялти губернськими властями [7]. На той момент земельна власність О.О. Мордвинова (старшого) на кордонах міста більше ніж у шість разів перевершувала володіння муніципалітету. Предметом судової справи за позовом спадкоємців М.С. Мордвинова до міста у жовтні 1870-го року, стали торговельні споруди – базарні лави й столики, облаштування яких розпочалося з квітня 1870-го року (ще до приїзду третього землеміра) «на генеральній межі дачі міста Ялти й Пустки Доброї та за нею – на розчищеній улоговині річки (Дерекойка, тепер – центр міста – М. Б.)...» [8]. Мова йшла про 70 кв. сажнів землі, що виходили

за межі міської території на землю Мордвинових, – 35 ½ кв. сажнів були зайняті лавками, приблизно стільки ж – базарними столиками, вартість «захопленої містом землі» оцінювалася у 700 рублів сріблом (на цю суму був висунутий позов). У лютому 1871-го року судову справу було припинено за домовленістю сторін, але її предмет її – ділянка на рівному місці, у центрі міста, поблизу від порту, і причина – проектування майданчику для ринкової торгівлі – залишилися незмінними у подальшому перебігу подій.

Наприкінці 1871 року в Ялті відбулися вибори до міської думи. При першому міському голові, ним протягом грудня 1871 – липня 1872 років був дійсний статський радник Сергій Павлович Галахов, розглядався план реконструкції окремих вулиць і кварталів міста за планом 1843 року. Але принципово інше рішення було знайдено після 1872, коли міським головою став 27-річний Володимир Антонович Рибицький, юрист, випускник Київського університету, єдиний мер Ялти до 1920-го року, котрий обирався двічі на два терміни (1872-1879), (1907-1914) [9, с. 36].

Як відомо, в діяльності Ялтинської міської думи реалізована російська історична модель самоврядування, що, за думкою сучасного дослідника, «не була результатом конституційного розвитку Російської імперії ... Тому правовою основою для міського самоврядування стали ініціативи, що виходили від абсолютної влади (імператора)...» [10, с. 124]. Слушність цього твердження повністю унаочнюється перебігом стосунків між Ялтинською міською думою та імперським центром.

Майже відразу після обрання міським головою В.А. Рибицький звернувся до губернських та центральних властей, особисто до Олександра II, із пропозицією про надання місту землі. Обґрунтовуючи це рішення, В. А. Рибицький стверджував, що потрібно не тільки наділити місто землею, але й змінити стосунки між міською громадою та земельними магнатами: «місто багато втрачає від того, що у ... його діяльності не можуть брати ніякої участі власники, котрі належать переважно до

привілейованого класу, що може суттєво збільшити контингент корисних членів ... виборчого міського зібрання...» [11].

1 листопада 1873 року (ст. ст.) перспективний план розвитку міста, за яким територія Ялти збільшувалася майже на 350 десятин, був затверджений Олександром II, що сприяло формуванню протягом наступних двадцяти років району, названого «Новим містом» [12]. Його межі визначалися розташуванням мостів (відповідно – Поліцейського та Лівадійського) над річками Дерекойкою зі сходу та Учан-Су із заходу уздовж лінії моря та в глибину території – схилами пагорба Дарсан, біля підніжжя якого була прокладена Аутська вулиця (тепер – ім. Кірова) до села Аутка, та сплановані ще п'ять вулиць – Набережна, Виноградна, (тепер – ім. Чехова), Морська, Єкатерининська, Приютинська (тепер – Боткінська).

На план 1873-го року (архітектор К.М. Єремєєв), були нанесені базарна площа та вулиця, що пройшла б землями маєтку Мордвинових та з'єднала «Старе місто» з новостворюваним районом. Ділянка, за планом відведена під площу та вулицю, мали виходи на Єлизаветинську й Дерекойську вулиці (тепер – ім. Ігнатенко та ім. С. Руданського) та повністю відповідала інтересам ялтинської громади: «місце, що межує з територією міста, рівне, забудоване старими ... будівлями...» [13].

Ялтинська міська дума, автор ініціативи, зобов'язалася площу не забудувувати, а власникові – О.О. Мордвинову (старшому) – надати можливість поставити вздовж її периметру торговельні павільйони, що компенсувало б йому втрату землі. Планувалося виділити з території маєтку ділянку розмірами у 2 дес. 118 кв. с. [14]. Депутати Ялтинської міської думи, керувалися, звичайно, одним бажанням, – необхідністю «попередження монополії в єдиному торговому центрі...» [15]. Офіційно ж висувалися інші причини, теж доречні: 1) місто складається майже виключно з приватних маєтків; 2) володінням О.О. Мордвинова воно ділиться на дві частини й з'єднується лише Набережною; 3) публіка, яка приїхала на відпочинок і лікування, має купувати провізію у зручному місці; 4) на Бульварній та Набережній вулицях розташовані і

стоянки візників, і ринок біля порту, так що усунути сморід й бруд, попри всі витрати, неможливо [16].

За намірами думців, треба було отримати від О.О. Мордвинова (старшого) право на облаштування ринкового майдану та вулиці за дарчим записом або за 2 рублі за сажень. Серед інших власників земель, через чії ділянки прокладалися нові вулиці, тільки вдова генерал-майора Лисаневича продала землю місту, а не поступилася безоплатно (однак не за 2 рублі, а за 10 рублів за сажень) [17]. Але коли у квітні 1874 року Ялтинська міська управа розпочала реалізовувати цей проект, власник «Пустки Доброї» активності не виявив. Зав'язалася тривала переписка між В. А. Рибицьким та управляючим маєткуч П. О. Плеотиним, котрий виступав від імені О. О. Мордвинова (старшого), що переросла у тяжбу, до якої впродовж наступних шести років (до 1880 року) залучилися вищі губернські та столичні адміністративні особи.

Представники міської влади діяли досить енергійно. Відправивши графу кілька повідомлень (від 15.04, 16.06, 19.12. 1874, 23.06.1875 року (ст. ст.)) та одержавши тільки відповідь від 12.06 1875 року (ст. ст.), де повідомлялося про початок робіт із будівництва торгових павільйонів, а подальших розпоряджень не було, управа звернулася до уряду з пропозицією «про відчуження землі». Але дотепер плани міської думи щодо розмірів ділянок, які треба було вилучити з маєткуч Мордвинових, змінилися. Було вирішено клопотати ще про створення міського скверу з виходом на Набережну вулицю, для чого було потрібно 3 дес. 1720 кв. с., а всього пропонувалося просити про відчуження «на користь міста» 4 дес. 918 кв. с. землі з володінч гр. О.О. Мордвинова [18]. Міська управа відчувала себе впевнено, тому що вже стався прецедент – відчуження 1873 року з володінч кн. С. М. Воронцова ділянки для облаштування міського бойні [19, с. 7].

Тільки після того, як управа почала процедуру відчуження, власник «Пустки Доброї» звернувся до міського голови особисто, а не через управляючого, недвозначно висловивши власне ставлення до предмету суперечки. Тон цього листа від

13.09.1876 року (ст. ст.) засвідчив сильне роздратування графа: «Перш ніж відповідати, в яку суму я оцінюю передбачувані містом для придбання ділянки, – я вважаю за потрібне запитати: чи не помилково сказано у відношенні Вашому: що якщо я призначу ціну дорожче 2 руб. за кв. с., «місто клопотатиме про відчуження». Вам, Вельмишановний Пане, ймовірно добре відомо, що ці землі ... мають ... оцінюватися не рублями, а десятками рублів за кв. сажень...» [20]. У цьому ж листі граф виклав власні умови угоди з міською громадою: 1) затверджується проектний план площі архітектора Г.Ф. Шрейбера; 2) місто відмовляється від процедури відчуження, а власник відводить 300 кв. сажнів площі для безлімітного торгу; 3) якщо місто хоче мати ринковий майдан в своєму розпорядженні, воно може отримати її в оренду на 12 років, якщо у розмірах, зазначених у плані, – за 3500 руб. на рік, якщо за проектом Г.Ф. Шрейбера [у менших розмірах – М. Б.], – за 2000 руб. річних.

Природно, ці умови не задовольнили наміри міської влади, тому 22.09.1876 року (ст. ст.) було розпочато процедуру відчуження [21]. Чекаючи рішення довелося три роки, «Наказ про відчуження» було затверджено у квітні 1879 року, причому вимоги міста задовольнялися не повністю (йшлося про «ділянку землі у розмірі двох десятин шістдесяти восьми квадратних сажнів...» [22]). Але тут у «справі про відчуження» стався несподіваний (або очікуваний?) оберт. У вересні 1879 р. В.А. Рибицький, подав у відставку, повноваження голови Ялтинської думи перейшли до камергера барона А. Л. Врангеля. Незабаром на В. А. Рибицького і двох членів управи було заведено кримінальну справу за 14 пунктами (непорядок у стягуванні податків, незадовільний стан міської каси тощо) [9, с. 39]. На початку 1880-го року міська управа відновила переговори з О. О. Мордвиновим (старшим) щодо припинення «Наказу про відчуження». У заяві, адресованій в Ялтинську міську думу, від 10.11.1880 року граф запропонував віддати безоплатно, «за дарчою», ринкову площу та вулицю, що веде від неї до «Нового Міста» (Прорізна чи Платанова,

тепер – К. Маркса), а також прокласти вулицю уздовж річки Дерекойки до Набережної (майбутній Мордвиновський проспект, тепер – початок вулиці Московської) на певних умовах. Ці умови: 1) затверджується проект площі, складений Г. Ф. Шрейбером (у набагато менших розмірах, ніж передбачалося раніше, і з торговими павільйонами, що належать графу); 2) місто не повинно зводити на площі капітальних будівель; 3) дорогу, яка веде від площі на Садову вулицю (до «Нового міста»), має бути звужено до 4 сажнів завширшки [23]. Дізнавшись про те, що дума розпочала нові переговори з графом, невгамовний В. А. Рибицький виступив з заявою, де нагадав думцям про те, яких зусиль коштувало отримати право на «відчуження землі», та висловив власну громадянську позицію. «Інтерес приватної особи, – писав В. А. Рибицький, – має поступитися суспільному інтересу, та втім, це ще питання: наскільки зацікавленість такого великого землевласника, як граф Мордвинов, постраждає від того, що з 205 десятин ... візьмуть за гроші ... які-небудь дві десятини...» [24]. Як бачимо, В. А. Рибицький, чиє дворянство була не родовим, а вислуженим, не відчуває пієтету перед елітарним громадським статусом О. О. Мордвинова (старшого), у чому, на наш погляд, чітко проявився дух реформаторських, «народницьких» 1870-х років.

Справа щодо проектування базарної площі та вулиці, нанесених на перспективний план Ялти 1873 року, до 1882 року завершилася угодою між міською владою та О. О. Мордвиним (старшим). У § 6 «Проекту», підготовленого для винесення рішення, говорилося: «Граф Мордвинов поступається місту у власність, за дарчим записом, не стягуючи особливої платні, базарною площею у розмірі, який нанесено на проект архітектора Шрейбера, а саме 901 кв. сажень, та вулицею за тим самим проектом у розмірі 472, 62 кв. сажні...» [25].

Здавалося б, конфлікт між власниками «Пустки Доброї» та міською громадою завершився, але насправді він продовжився у наступне десятиліття з двох основних причин. По-перше, до середини 1890-х років темпи розвитку інфраструктури, збільшення

чисельності мешканців Ялти зросли. В. А. Рибицький був провидцем, коли в 1880-му році попереджав діячів міського самоврядування: «Уявіть собі, як загостряться інтереси Ялти, якщо вона буде в майбутнє десятиліття розвиватися так само швидко, як в минуле!...» [24]. По-друге, на початку 1890-х років після смерті О. О. Мордвинова (старшого) в 1891 року у віці 48 років маєток перейшов до прямих спадкоємців – дружини, Катерини Олександрівни, уродженої Ріхтер (), й до малолітніх дітей – до сина Олександра й доньки Ксенії (вдова отримала 1/4 рухомого та 1/7 частину нерухомого майна, дочка відповідно – 1/8 та 1/4 частини, основним спадкоємцем став трирічний син, Олександр Олександрович Мордвинов (молодший), який вступив у володіння 5/8 частинами рухомого та 11/14 частинами нерухомого майна [5, арк. 163]). Розпорядником спадку виступила К. О. Мордвинова, надзвичайно ділова особа, свідченням чого стало, в першу чергу, те, як вона управляла справами «Пустки Доброї».

Саме у першій половині 1890-х років у міської громади загострилися проблеми з володінням тією ринковою площею, що була їй передана О. О. Мордвиним (старшим). Перш за все, її розміри вже не задовольняли потреби у торговельному обороті. Крім того, спадкоємці О. О. Мордвинова (старшого) вчинили кілька позовів проти міської влади (один, зокрема, – на 40 000 рублів). Проти міста були висунуті звинувачення у неправильній експлуатації базарній площі та вимоги щодо знесення «більшої частини вже побудованих приміщень із стягненням з міста збитків, що їх насправді не було...», як було сказано в постанові думи від 18.04.1896 року (ст. ст.) [26].

Дума вирішила вдатися до дій майже двадцятирічної давності, пам'ятаючи про винесення урядового рішення на свою користь. Аргументами для обґрунтування доцільності такого кроку стали зростання чисельності міського населення та розмірів його території: «Тепер же населення міста дорівнює 19000 чоловік і площа міста, з приєднанням в 1896 році околиць, збільшилася вдвічі...» [27]. Також зазначалося, що існуючі торгові площі – на території порту і у кінці Пушкінського бульвару – не

забезпечують потреб міста, перша – тому, що знаходиться на території порту, друга – через віддаленість від центру міста. Ділянка, що на неї претендувало місто, йшла вглиб території «Пустки Доброї» вздовж вулиці Прорізної (Карла Маркса) у напрямку до готелю «Росія» (тепер – «Таврида») та становила 2 дес. 1774 кв. с. [28].

Але після порушення клопотання про відчуження землі події розвивалися набагато швидше, ніж двадцять років тому. Опікуни О. О. Мордвинова (молодшого), К. О. Мордвинова та шталмейстер двору його Імператорської величності М. М. Корф, за допомогою адвокатів досить швидко вирішили проблему так, що назавжди усунули можливість подальших позовів про відчуження. Головним ініціатором такого рішення була, швидше за все, мати спадкоємця. У зверненні до Таврійського губернатора та до міністра внутрішніх справ від 20.11.1896 (ст. ст.) опікуни виступили з контраргументами з приводу рішення міської влади, одним з яких став аналіз міського бюджету. «У справі залишається абсолютно не з'ясованим, – йшлося в документі, – з якого джерела міська управа передбачає видати гр. Мордвинову винагороду у випадку відчуження з його володінь у власність міста такої значної за розмірами (близько 3 дес.) та за вартістю при існуючих у м. Ялті цін на землі (від 2 руб. до 50 руб. за кв. с.) ділянки, коли ... доходи, визначені з розпису поточного року у 94 тисячі 250 руб., ледь достатні для покриття поточних міських витрат, запасного капіталу у міста немає, боргів ж на 1 січня 1896 за ним числиться до 1760 тисяч руб....» [29]. Потім було знайдено підставу, за якою земля взагалі не може бути виділена з маєтку. У відповідь на звернення Ялтинської управи від 17.07.1897 року (ст. ст.) від опікунів О.О. Мордвинова (молодшого) надійшла відповідь: «за Височайшим розпорядженням, що мало місце 28 грудня 1892 року, Ялтинський маєток малолітнього графа О.О. Мордвинова визнаний заповідним, а тому на підставі 3 пункту статей 432, 485 і 488 Зводу законів (видання 1887 року) продаж цього маєтку, чи будь-якої частки його, в жодному випадку не може мати місця...» [30]. Розуміючи, що події складаються несприятливо, міська влада

зменшила вимоги та у зверненні до опікунського правління від 9.01.1898 року (ст. ст.) запропонувала викупити ділянку в одну десятину, розташовану на протилежній від раніше обраного місця стороні Прорізної вулиці (від річки Дерекойки у напрямку до вулиці Садової, де земля була зайнята складом і городами (тепер на цьому місці – будинок Ялтинського міськвиконкому)) [31]. Але це не змінило ситуацію. Справу була завершено, коли 12.07.1900 року (ст. ст.) до Ялтинської міської управи через Канцелярію Таврійського губернатора прийшло повідомлення від Міністерства внутрішніх справ, що рішенням від 02.06.1900 року (ст. ст.) за № 4372 клопотання Ялтинської міської думи визнано таким, що «не підлягає задоволенню...» [32].

Таким чином, конфлікт між Ялтинською міською думою та власниками маєтку «Пустка Добра» завершився поразкою міської громади та вирішенням питання у такий спосіб, щоб унеможливити будь-які спроби порушити його знову. Те, як «земельне протистояння» між органами міського громадського самоврядування та «власниками латифундії» вирішилося на останньому етапі конфлікту, наприкінці XIX століття, відбило зміни суспільно-політичної атмосфери в імперії – ліберальні 70-ті роки минули, уряд вже не збирався «підлещуватися» до різночинної більшості міської комуни.

Увесь перебіг подій від виникнення питання про наділення міста, успішний розвиток якого як самостійної державно-територіальної одиниці співпав із періодом реформ імперського уряду Олександра II, землею до загострення «конфлікту інтересів» між власниками значного земельного володіння, що утворилося та функціонувало відповідно до економічних механізмів доби феодалізму, та діячами Ялтинської думи, котрі презентували різночинну міську громаду, переконливо демонструє економічну та соціокультурну ситуацію в одному із регіонів Російської імперії часів буржуазно-капіталістичних перетворень.

Хоча у побуті ще використовувалося звична назва ялтинських володінь О.О. Мордвинова (молодшого) «Пустка Добра», офіційно у XX століття маєток вступив як «Заповідний» та у цьому статусі

пережив «капіталістичний розквіт», коли остаточно оформилися ті архітектурні та господарчо-ділові компоненти його міської ділянки, що досі визначають вигляд центру Ялти на розі вулиць Московської, Набережної та колишньої Бульварної (вул. Рузвельта). Але це вже тема для продовження дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (Держархів Ар Крим), ф. 376, оп. 5, спр. 191, 15 арк.
2. Безчинский А. Путеводитель по Крыму / А. Безчинский. – М. : Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнарёв и К, 1902. – 468 с.
3. Галиченко А. А. Усадьбы Южного берега Крыма в период национализации (по материалам архива) / А. А. Галиченко // Архив – музеям Крыма. – Симферополь : б. и., 1996. – С. 37-41.
4. Калинин Н. Н. Мордвиновы и их Ялтинское имение «хорошая пустошь» / Н. Н. Калинин // Дворянство в истории Российского государства. – Симферополь : Крымский архив, 2001. – С. 43-47.
5. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 163-164.
6. Держархів Ар Крим, ф. Р-361, оп. 2, спр. 89, арк. 138.
7. Держархів Ар Крим, ф. 376, оп. 5, спр. 191, арк. 1 зв.
8. Держархів Ар Крим, ф. 376, оп. 5, спр. 191, арк. 2.
9. Фоменко И.Ф. Ялтинский голова В.А. Рыбицкий / И.Ф. Фоменко // История Южного берега Крыма. – Симферополь : «Палитра», 2001. – С. 36-41.
10. Хомко Л.В. Австрійська та російська моделі самоврядування в українських містах другої половини XIX ст. : порівняльний аналіз / Л. В. Хомко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – 119-127.
11. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 2.
12. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 29–29 зв.
13. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 57.
14. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 105 зв.
15. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 328, арк. 4 зв.
16. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 107 зв.
17. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 86 зв.
18. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 92 зв.
19. Отчет по Ялтинскому городскому общественному управлению за первое 4-х летие по введению в действие Городского Положения 16 июня 1870 года. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1875. – 15 с.
20. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 96–97.
21. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 105.
22. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 135.
23. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 328, арк. 9.
24. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 328, арк. 4.
25. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 328, арк. 12 зв.
26. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 1 зв.
27. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 66 зв.
28. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 2 зв.
29. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 22 зв.
30. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 56 зв.
31. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 65 зв.
32. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 162.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Будзар М. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 12.01.2014 р.